

Apáczai Csere János orvosi szakkifejezései a Magyar Encyclopaediában (1653)

1. Bevezetés

A magyar nyelv fejlődéséről elmondható, hogy „a XVI. század végétől a XVIII. század közepéig tartó időszak tulajdonképpen a nyelvújítás első korszakának tekinthető” (Keszler 2013: 95). Természetesen ebben a kontextusban a nyelvújítás fogalmát tágan kell értelmezni, vagyis minden olyan szándékos és nagy mértékben még csak egyénileg vállalt törekvést kell érteni alatta, melynek célja az uralkodó nyelvszokás módosítása, a nemzeti nyelv szókincsének tudatos gazdagítása volt (Fábián 1993: 21). Igaz, hogy Geleji Katona István (1589-1649) erdélyi református püspök mellett több tudós is foglalkozott az új szavak alkotásának elvi kérdéseivel, s őket nyelvújítóknak is tekintjük. Az engem érdeklő orvosi szaknyelv nem tartozott az érdeklődési körükbe (Keszler 2013: 95). Kétségtelen azonban, hogy éppen a XVII. századra esett a magyar nyelv, így a magyar szaknyelvek, és egyben a magyar orvosi szakszókincs fejlődése.

2. A magyar orvosi nyelv fejlődése a XVI. és XVII. században

A magyar orvosi terminológia fejlődésére nem csak a nyelvi, hanem a nem nyelvi tényezők is nagy hatást gyakoroltak, mint pl. a nyomtatás terjedése vagy a nemzeti nyelvben megjelenő publikációk számának emelkedése. Azt a tényt is érdemes figyelembe venni, hogy a XVII. századig nagyon kevés volt Magyarországon az orvosi akadémiát végzett orvos, azok is, vagy külföldiek, vagy külföldön tanult magyar orvosok voltak (Keszler 2004: 494). Az akkori Magyarországon nem működött még önálló és a nyugat-európai oktatási színvonalat biztosító orvosi egyetem. Az orvosi feladatok nagy részét – párhuzamosan - a *füvesek, javasasszonyok, tudós asszonyok, bábák* látták el, akik sokféle gyógynövényt használtak a betegek gyógyításához. Gyakran külföldi vándorló *kuruzslók, olejkárok*, azaz az olajokat, balzsamokat árusítók, illetve *sérvmetszők, borbélyok, vándorsebészek, csontrakók, szemoperálók* végezték a gyógyító munkát (vö. Keszler 2004: 494). Így az akkori magyar orvostudomány és a szaknyelv is, két egymásra ható szinten fejlődött: egyrészt egy tudós, akadémiát végzett orvosok által művelt ágon, amelynek a nyelve a latin, másrészt egy népi ágon, melynek a nyelve a nép nyelve volt, azaz a magyar, tele különféle, főleg egyénileg alkotott, körülírással kifejezésekkel (Keszler 2004: 495).

Már a XVI. század második felében sok orvostudományi könyv jelent meg Magyarországon. Voltak köztük füveskönyvek, például Melius Juhász Péter *Herbárium* [1578], Beythe András *Füves könyve* [1582], Peechi Lukács *Füves kertje* [1591]), a népi gyógymódszereket összefoglaló házi orvosló könyvecskék, receptkönyvek. Sőt ismertek voltak az első magyar nyelvű, tudományos igényű orvosi (tan)könyvek is, mint Lencsés

György *Ars medicája* [1577], Frankovith Gergely a *Hasznos és felette szükséges könyv, az Isten fiainak és vtet felő hiueknek lelki vigasztalásokra es testi epöletökre* című munkája [1588], Vitus Balsaráti János a *Magyar chirurgia az az a seb gyógyításán mesterségről* című tanulmánya (vö. Keszler 2005: 8-10). Ezek általában kéziratos munkák voltak, melyek kevés olvasóhoz kerülhettek. Leggyakrabban nemes családok privát könyvtárukban őrizték őket, s emiatt is sajnos néhány közülük nem maradt fenn napjainkig, mint pl. Vitus Balsaráti János műve (Keszler 2005: 9).

A XVII. században jelentősen nőtt a fent említettekhez hasonló írások száma, s ezzel párhuzamosan megnőtt az olvasói száma is. Azonban a XVII. század legjelentősebb munkái, amelyek meghatározó szerepet játszottak az akkori magyar orvosi szaknyelv alakulásában, fejlődésében és elfogadásában, főleg három szótár: Molnár Szenczi Albert *Dictionariuma* [1604], Johannes Amos Comenius *Orbis sensualium pictusa* [1653], Pápai Páriz Ferenc *Dictionariuma* [1708]) és Apáczai enciklopédiája volt (vö. Keszler 2005: 8-10). Mind a négy mű olvasói célcsoportját a tanulók alkották, akiknek megfelelő formában akarták a szerzők a tankönyveket kiegészítő anyagot nyújtani. Szenczi Molnár Albert latin-magyar szótára a XVII. század elején jelent meg, ráadásul több korábbi forrásra is támaszkodott, így inkább a XVI. századi nyelvhasználatot tükrözi. Az *Orbis sensualium pictus* – az 1669-ben megjelent Comenius latin-magyar képes szótára öt táblán mutatott be alapvető anatómiai ismereteket. A legmeghatározóbb mű Pápai Páriz Ferenc szótára volt, amely lényegében a XVI-XVII. századi nyelvi anyagot tartalmazta, valamint szintén 1708-ban publikált bővített verziója, amely a *Pax Corporis* címmel jelent meg (vö. Keszler 2013: 95-98).

3. Apáczai Csere János és a Magyar Enciklopédiája

A XVII. század legnagyobb nyelvújítójának Apáczai Csere János (1625-1659), a *Magyar Encyclopaedia* szerzője tekinthető. Apáczai „az európai kultúra közvetítésének legjelesebb magyar reprezentánsa” (Kovátsné Németh 2006: 13) a Brassó környékén fekvő Apáca községben született szerény anyagi viszonyok között élő családban. Középfokú tanulmányait Kolozsváron végezte, majd a gyulafehérvári fejedelmi akadémián tanult, ahol a kiváló tudós, Bisterfeld Heinrich tanítványa volt, és később a már említett Geleji Katona István református püspök segítségével köszönhetően a mai „holland” egyetemekre utazott (Franekerába, Leydenbe, Utrechtbe, Harderwijkbe), „hogya a hazai iskolákban szerzett ismereteket a legmodernebb európai tudományokkal bővítse” (Kovátsné Németh 2006: 14). Külföldi megfigyelések és tapasztalatok hatására már Utrechtben, a legkiemelkedőbb tudósok munkáira, a kora legszínvonalasabb tudományos könyveire támaszkodva (többek között Cartesius, Ramus, Amesius, Regius, Copernicus írásaira), először latinul foglalta össze több tudományág legfontosabb eredményeit. Amikor hazahívták, a tudomány számára idegen magyar nyelvre kezdte fordítani a kor tudományosságának általa elrendezett kivonatát, vagyis az *Encyclopaedia* első nyolc részét. Ezzel Apáczai céljává vált olyan összefoglaló munka elkészítése, amely „egyetemes, állandó értékeket közvetít, a kor európai tudományát rendszerezi a magyar műveltség emelése, a magyar tudomány minél igényesebb terjesztése céljából” (Kovátsné Németh 2006: 13). Ezt bizonyítja az *Encyclopaedia* teljes címe is:

Magyar Encyclopaedia,
*azaz minden [eddig feltalált,] igaz és hasznos bölcsességnek
szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása*

Pár hónappal később, 1654 tavaszán, amikor hazajött Erdélybe, befejezte a művét, vagyis az utolsó három részét, és 1655-ben (1653 évszámmal) tette közzé egy utrechti nyomdában (Bán 1958: 157-166). Latinul írt *Előszó*ban kritizálta az akkori magyarországi oktatási rendszert az enciklopédikus műveltség szerzését célzó és a nemzeti nyelven folyó korszerűsödött tanítást igényelve (vö. Kovátsné Németh 2015: 39-40).

A XVII. században Apáczai volt a tudományok magyar szaknyelvi első tudatos kiművelője, „a tudományoknak a nem létező terminológiájának a megteremtője” (Balázs 2009: 170). Így már a munkája elején magyar nevet kellett adnia a tudományok fogalmainak, amelyek szép listát a *Magyar Encyclopaediájában* (valamint a *Magyar logicatskájában*) találjuk (– vö.: 1. Táblázat: A tudományok fogalmainak magyarításai Apáczainál). Apáczai nyelvgyazdagításának két alapvető forrása a népnyelvből való átvétel és a tudatos szóalkotás volt. Ezt bizonyítják az általa feltalált tudományágak nevei is, amelyek nagy részben jelzős szerkezetek voltak. Idővel több közülük átalakult: összevonódott összetett szóvá, rövidült, ki lett cserélve az összetett szó egy része, illetve eredeti, latin formájában vált a mai magyar nyelv részévé (Balázs 2009: 172).

1. Táblázat: A tudományok fogalmainak magyarításai Apáczainál

latinból eredt elnevezés	Apáczai¹	mai elnevezés
metafizika	<i>köztékintményiek</i>	metafizika
logika	<i>okoskodási mesterség</i>	logika
aritmetika	<i>számvetés</i>	számтан
geometria	<i>földmérés</i>	geometria / mértan
fizika	<i>természetvizsgálás</i>	fizika
asztronómia	<i>égforgási tudomány</i>	asztronómia / csillagászat
geográfia	<i>földleírás</i>	földrajz
muzsika	<i>éneklési mesterség</i>	zenetudomány
antropológia	<i>emberismertetés</i>	antropológia
medicina	<i>orvosi tudomány</i>	orvostudomány
zoológia	<i>élő állatok leírása</i>	állattan
botanika	<i>fűvészi tudomány</i>	növénytan
mechanika	<i>termelési mesterség</i>	mechanika
etika	<i>erkölcsi tudomány</i>	erkölctan
ökonómia	<i>gazdasági tudomány</i>	közgazdaságtan
politika	<i>polgárigazgatási tudomány</i>	politikatudomány
juridika	<i>törvényi tudomány</i>	jogtudomány
teológia	<i>istenes tudomány</i>	teológia
grammatika	<i>közönséges nyelvezés</i>	nyelvtudomány
retorika	<i>ékesen szólási mesterség</i>	retorika

(vö. Balázs 2009: 172)

A fenti táblázatban felsoroltak közül majdnem minden tudományághoz (két utolsó kivételével) fűződő legfontosabb ismereteket a *Magyar Encyclopaediájának* tizenegy

¹ A felsorolt kifejezések a ma érvényes helyesírás szabályai szerint lettek megírva.

részben² rendezte el Apáczai, összesen 412 lapon. Sajnos a művének a nyelvészetről és a retorikáról szóló tervezett tizenkettedik részét nem sikerült feldolgoznia. Az engem érdeklő lexikai anyagot az *Encyclopaedia* terjedelmes, azaz a teljes mű terjedelmének a 34%-ának megfelelő hetedik részében találjuk meg, amelyben a szerző „a földi dolgokat” vázolja fel. Így ennek a résznek a 47 fejezetében³ (141 lapon) földrajzi, fizikai és kémiai, biológiai és fiziológiai, lélektani, orvostudományi, állat- és növénytan, valamint ásványtani ismeretekbe nyújt betekintést. Az engem leginkább érdeklő, az orvostudománnyal foglalkozó rész összesen tíz (29-38.) „fejezetben” található, amelyekben a betegségek felismeréséről és gyógykezeléséről, illetve az egészséges életmód szabályairól szól. Ezt az orvostudományi kivonatot Apáczai főleg Henrikus Regius, hollandiai orvos és filozófus, a *Philosophia naturalis* című munkája alapján készítette el (Bán 1958: 237).

4. A Magyar *Encyclopaedia* orvosi szaknyelvezete

Apáczai *Magyar Encyclopaediájának* az orvosi szakszókészletét jellemezve elmondható, hogy a benne lévő orvostudományi lexikát három alapvető fogalomcsoport alkotja:

- az anatómiai és fiziológiai fogalmak, azaz a testrészek és a szervek, valamint ezeknek a rendszereinek, funkcióinak és állapotainak az elnevezései,
- a kórtani fogalmak, azaz a betegségek, nyavalyák és ezeknek a tüneteinek az elnevezései,
- a gyógyszerterti fogalmak, azaz a gyógykezelés elnevezései, valamint a beteg állapotának az elnevezései.

Apáczai által használt orvosi szakfogalmak többsége a magyar köznyelv alapvető (a legrégebb) szókincsrétegébe tartozott szavak (vö. anatómiai alapfogalmakat kifejező szavak, mint pl. *áll, bél, fej, kar, nyelv, test* stb.). Ennek ellenére több új szót is alkotnia kellett a fordítási munkája során. Apáczai nevéhez fűződő orvosi szakfogalomkörét kb. 100 szakszó és kifejezés alkotja. Ezeknek a fogalmak a listája megtalálható a magyar orvosi szaknyelvvvel foglalkozó szakirodalomban (vö. Keszler 2004; Keszler 2013), azonban hiányolható a pontosabb csoportosítása és elemzése, ami ennek a tanulmánynak a célja. Ez viszont alapjául szolgál Apáczai által használt fordítási és fogalomalkotási módok kimutatásának.

² A *Magyar Encyclopaedia* részeinek címei a következők: 1. *A tudománynak kezdeteiről*, 2. *A dolgoknak közönséges tekinteteiről és azoknak feltalálásokról*, 3. *A dolgoknak egybekötött tekintetéről*, 4. *A dolgoknak megszámlálásáról*, 5. *A mennyiségnek megméréséről*, 6. *Az égi dolgokról*, 7. *A földi dolgokról*, 8. *A csinálmányokról*, 9. *Az ekkéig megtörtént dolgokról*, 10. *Az embernek magaviseletéről*, 11. *Az Istenről és az ő dolgairól*.

³ A hetedik rész fejezeteinek rendszerezése a következő: 1-16. fejezet: fizikai földrajz, a földfelület leírása, légköri jelenségek, hangok, ízek, illatok, színek, tűz, fizikai és kémiai ismeretek; 17-27. fejezet: biológia és fiziológia, azaz az élőlények (állatok) fiziológiája, tulajdonságai és cselekedetei: élet, halál, emésztés, táplálkozás, vérkeringés, lélegzés, kiválasztás, nemzés, érzés, mozgás, látás, hallás, szaglás, ízlés, érzéki csalódások, álom, kívánság, akarat; 28. fejezet: érzelmek; 29-38. fejezet: az emberi magzat fejlődése, az emberi életkorok, az egészség és ennek megőrzése, a betegség és ennek felismerése, a betegség előre látása, az orvoslás, a betegségek okainak a gyógyítása; 39-41. fejezet: állattan, azaz a földszínen, a vízben és a levegőben élő állatok; 42-45. fejezet: növénytan, azaz a növények osztályozása, fák, bokrok füvek; 46-47. fejezet: ásványtan, azaz a nem élő testek, ásványok, ércek, drágakövek, mágnes (vö. Bán 1958: 231-233).

4.1. Apáczai nevéhez fűződött elnevezések csoportosítása és elemzése

4.1.1. Latinból / görögből fordítottak

Apáczai nevéhez fűződött orvosi szakfogalmak egyik nagy csoportjába az idegen nyelv mintájára alkotott, azaz latinból illetve görögből fordított anatómiai fogalmak tartoznak, amelyek egyben metaforikus névadás eredményei (Keszler 2004: 498). Így sikerült Apáczainak megadnia például az ‘izmot’, a ‘méhlepényt’, a ‘rostacsontot’, a ‘kapuér’, a ‘tobozmirigyt’, az ‘érfalat’, a ‘szaruhártyát’, a ‘szemfeneket’ és a ‘szívárványhártyát’ jelentő szakszavak magyar megfelelőit – vö.: 2. Táblázat: Latin és görög fogalmak mintájára alkotott elnevezések:

2. Táblázat: Latin és görög fogalmak mintájára alkotott elnevezések

Apáczai ⁴	forrás	mai elnevezés
<i>egeretske</i>	lat. <i>musculus</i> ‘egerecske’	<i>izom</i>
<i>lepény</i>	lat. <i>placenta</i> ‘lepény’	<i>méhlepény</i>
<i>rostás tsont</i>	lat. <i>os ethmoidale</i> ‘rostás csont’ <i>os</i> ‘csont’ gör. <i>ethmos</i> ‘szita, rostaháló’	<i>rostacsont</i>
<i>kapuér</i>	lat. <i>vena portae</i> ‘kapuér’ <i>vena</i> ‘ér’ <i>porta</i> ‘kapu’	<i>kapuér</i>
<i>fenyő makkotska</i>	lat. <i>glandula pinealis</i> ‘fenyő makkocska’ <i>glandula</i> ‘mirigy’ <i>pineus</i> ‘fenyő’	<i>tobozmirigy</i>
<i>ér köntöse</i>	lat. <i>tunica vasorum</i> ‘ér köntöse’ <i>tunica</i> ‘köntös / alsóruha’ <i>vas</i> ‘edény’, anat. ‘ér’	<i>érfal</i>
<i>szarvasköntös</i>	lat. <i>cornea</i> <i>cornea</i> ‘szarvas’	<i>szaruhártya</i>
<i>szem feneke</i>	lat. <i>fundus oculi</i> ‘szem feneke’ <i>fundus</i> ‘fenék’ <i>oculus</i> ‘szem’	<i>szemfenék</i>
<i>szívárvány</i>	gör. <i>ἰρις</i> ‘szívárvány’	<i>szívárványhártya</i>

A fenti példák jól bizonyítják a tükörfordítás módjának kiválasztását az új szavak feltalálásakor. Így idegen nyelvű szakfogalmak mintájára keletkeztek magyar megfelelői: egyszerű, ill. összetett szavak, valamint jelzős – és köztük birtokos – kifejezések.

Figyelemre méltó, hogy az *ér köntöse* (‘érfal’) birtokos kifejezés mintájára, amelyben a *köntös* szó a latin *tunica* szószerinti magyar megfelelője, megalkotta Apáczai még a *bél köntöse*, azaz a ‘bélfalat’ jelentő kifejezést is. Ráadásul érdemes észrevenni, hogy a ‘szaruhártyát’ jelentő összetett szó formájú magyar elnevezését a latin fogalom szószerinti fordítással és a *köntös* szóval való kibővítésével jött létre, mellyel párhuzamosan az alkotója utalt még az elhelyezkedésére is.

⁴ A felsorolt példák a korszerűsített helyesírás szabályai szerint lettek megadva, ahol *ts* a mai *cs*-nek felel meg.

4.1.2. Körülírással keletkezett elnevezések

Apáczai munkája során nem mindig igyekezett szószerint lefordítani az idegen szakszavakat. Gyakran a fordítás folyamán tudatosan válogatott a magyar közszavak közül az adott szerv, élettani folyamat legmegfelelőbb elnevezését keresve. Az alapvető megoldásnak a körülírás bizonyult: nem csupán a testrészeknek, szerveknek vagy az élettani folyamatoknak adott nevet, hanem jellemezte őket az elhelyezkedésük, szerkezetük, nézetük, valamint funkciójuk szerint, s mindehhez a magyar nyelvben már meggyökerezett közszavakat használt (Keszler 2004: 498).

4.1.2.1. Az elhelyezkedés kritériuma

A szervek elhelyezkedésére vonatkozó körülírást jól tükrözi például ‘dülmirigy’, azaz a húgyhólyag alatt elhelyezkedő nemi mirigy elnevezése, aminek kifejezésére Apáczai a *hólyag* főnévből és a *szorító* lexikalizálódott melléknévi igenévből álló birtokos szerkezetet alkotta: *holyag szorítója* (ma *dülmirigy* vagy *prosztata*).

Hasonlóan a *valasztó hártya* kifejezést (*választó* melléknévi igenév + *hártya* főnév) használta Apáczai a hasüreg és a mellüreg között elhelyezkedő izmos-inas, mozgékony lemez, vagyis a ‘rekeszizom’ elnevezésére. Hasonló szerkezetű még a *rekesztő hártya* (*rekesztő* melléknévi igenév + *hártya* főnév) és a *magzat be fedő hártya* (*magzat* főnév + *befedő* melléknévi igenév + *hártya* főnév) kifejezés is. Az elsővel a hasüreget befedő hártyát, azaz ‘hashártyát’, a másikkal viszont a ‘magzatburkot’ nevezte el.

A ‘méhszáj’ elnevezésére a *méh* és a *száj* illetve az *ajtó* főnévből álló birtokos kifejezést (*méh(nek) ajtaja / szája*) alkotta. Figyelemre méltó, hogy ezt a szakkifejezést a latin *orificium uteri* (*orificium* ‘nyílás’ + *uterus* ‘méh’) mintájára alkotta, azonban ennek az adott szervnek több verzióban megjelenő elnevezése (vö. *méh(nek) ajtaja / szája*) jól bizonyítja, hogy Apáczai tudatosan válogatott a magyar szókészletben keresve mind a legmegfelelőbb szószerkezetet, mind a leghelyesebb nyelvtani formáját.

Hasonlóan a latin *membrana tympani* (*membrana* ‘hártya’ + *tympanum* ‘dob’) szakkifejezés mintájára alkotta a *fül* és a *dob* főnévből álló birtokos kifejezést (*fül dobja*) a ‘dobhártya’ elnevezésére, bár a latin kifejezésben szereplő ‘hártya’ szó helyett a *fül* szót használta a szerv elhelyezkedésére utalva.

4.1.2.2. A felépítés, nézet, szerkezet kritériuma

A szervek szerkezetére, nézetére illetve felépítésére vonatkozó körülírás használatát jól tükrözi a ‘mirigy’ elnevezése. Ebben az esetben Apáczai a *makk* szó kicsinyített alakját, azaz a *makkotska* (*makk* főnév + *-ocska* kicsinyítő képző) szót alkotta, s ezzel egy kicsi és keményebb dolog asszociációjára utalt. Párhuzamosan azt is észre kell vennünk, hogy a latin *glandula* (‘mirigy’) szakszó mintájára alkothatta a szakszavát, mivel a latin szakszó a *glans* ‘makk’ származéka.

Más példaként felsorolható az ‘üvegtest’, azaz a szemgolyó hátsó részét kitöltő kocsonyás anyag elnevezése a *kristályi hígság* kifejezés segítségével. Itt is érdemes észrevenni, hogy a *kristályi* melléknevet Apáczai a latin ‘üvegtest’ jelentésű (*corpus vitreum*: *corpus* ‘test’ + *vitreus* ‘kristálytisztá’) kifejezésben szereplő *vitreus* szó mintájára használta. A latin *corpus* szót viszont Apáczai nem fordította le magyarrá, hanem

tudatosan kiválasztotta egy másik szót (*hígság* főnevet), amely sokkal jobban tükrözi az üvegtest konzisztenciáját.

A *domború kristály lentse* (*domború* melléknév + *kristály* főnév + *lencse* főnév) kifejezés viszont a ‘szemlencse’ jelentésében jelenik meg az *Encyclopaediában*. Kétséget kizáróan a *lencse* szót Apáczai a latin *lens* mintájára használta, amelyhez csatolt még egy fő- és melléknevet, melyekkel figyelmet hívott a szem nézetére: fényes, kicsi és domború.

4.1.2.3. A funkció kritériuma

A szervek által betöltött funkciókra, illetve a szervek működésével kapcsolatos asszociációkra vonatkozó körülírás például a *nedvesség* és az *edény* főnévből álló birtokos kifejezésben (*nedvesség edényei*) mutatkozik. Ezt a kifejezést Apáczai azoknak az edényeknek az elnevezésére alkotta, amelyek a nedveknek az emberi testen keresztül történő szállításáért felelősek.

Hasonlóan a *könyvező husotskák* kifejezést, amely a *könyvező* melléknévi igenévből és a *hús* főnév kicsinyített alakjából (*husocska*) áll, alkotta Apáczai a ‘könnycsatornák’, azaz a könnyek elvezető csatornák elnevezésére. Érdeemes észrevenni, hogy a XVII. században a *hús* szót az orvosi szaknyelvben az ‘izom’ jelentésében használták.

Hasonló szerkezetű a *vizelő tsatorna* (*vizelő* melléknévi igenév + *csatorna* főnév) és a *nyelő hurka* (*nyelő* melléknévi igenév + *hurka* főnév) kifejezés is. Az elsővel Apáczai a ‘húgycsövet’, a másikkal a ‘nyelőcsövet’ nevezte el.

A *látó rostotskák* kifejezést viszont (*látó* melléknévi igenév + [*rost* főnév + *-ocska* kicsinyítő képző]) a ‘látóidegek’ elnevezésére alkotta, bár más helyen a ‘látó- és hallóideg’ jelentésében használja még a *látási és hallási érzőtag* (a *látási* és a *hallási* melléknév + az [*éző* melléknévi igenév + *tag* főnév]-ből álló összetett szó) kifejezést is.

4.1.2.4. Részösszefoglalás

Apáczaira jellemző szakkifejezések körülírásos alkotása ahhoz vezetett, hogy a mai orvosi szaknyelv szempontjából sokszor nehéz beszélni az orvosi szakszavakról, terminusokról. Apáczainál ez inkább a szervek elhelyezkedésének, felépítésének, nézetének, szerkezetének, valamint az általuk betöltött funkcióknak illetve a működésükkel kapcsolatos asszociációknak a jellemzése.

A fenti példákon kívül említésre méltó még az *ülőhöz hasonló tsontotska* (*ülő* főnév + *hasonló* melléknévi igenév + [*csont* főnév + *-ocska* kicsinyítő képző]) kifejezés is, amelyet Apáczai az ‘üllőcsont’ elnevezésére alkotott. Ez a példa jól mutatja, hogy a körülírásos mód képes kifejezések alkotásához is vezette az *Encyclopaedia* szerzőjét. Ennek eredményeként igen összetett frázisok is szerepelnek Apáczainál az orvosi szakkifejezés szerepében. Példaként felsorolható a *nyeldeklő kinyitó és beszorító inas husa* (*nyeldeklő* főnév + *kinyitó* melléknévi igenév + *beszorító* melléknévi igenév + *inas* melléknév + *hús* főnév) összetett birtokos kifejezés, amellyel Apáczai a ‘nyelőizmot’ nevezte el.

4.2. Apáczai által feltalált szakkifejezések alapvető jellemzői

Az eddig felsorolt példák jól bizonyítják, hogy Apáczai munkája során gyakran használta a kicsinyítő képzős formákat (Keszler 2004: 498), amiket az *-ocska / -ecske* (az *Encyclopaediában* az *-otska / -etske* írásos formában szerepel) képzővel alkotott: pl. *husotska* (← *hús* [jelenleg *izom*]), *rostotska* (← *rost*), *makkotska* (← *makk* [jelenleg *mirigy*]), *csontotska* (← *csont*), valamint a fentiek közt nem említett a *kalapatsotska* (← *kalapács* [jelenleg *kalapácscsont*]) szó, amely az *Encyclopaedia* más lapján még a *kalapatsotska tsontotskája* birtokos kifejezés formájában is megjelenik. Hasonlóan a *részetske* (← *rész*) szó, amelyet Apáczai a 'idegek' jelentésében használt, mint pl. a *szaglást szerző részetskék* kifejezésében, ahol a 'szaglóiidegeket' nevezi el így.

Említésre méltó még a 'valaminek egy része' jelentésű *kebel* szó használata az *Encyclopaediában*: a *kebeletske* kicsinyítő képzős formában a szív belső szerkezetének a leírásában a 'kamrák' (vö. *szív kebelecskéi* birtokos kifejezés), az agy belső szerkezetének a leírásában viszont az 'agykamrák' (vö. *agy kebeletskéi*) jelentését fejezi ki.

Ezen kívül, ahogy Keszler Borbála veszi észre, „a XVII. századi nyelvújítókhöz hasonlóan kedvelte Apáczai az *-i* képzős és a *-szabású* utótagú formákat is” (Keszler 2004: 499), amit jól bizonyítanak eddig bemutatott példák is (vö. például *látási*, *hallási*), de felsorolhatók még más szakkifejezései is, mint például az *ételi kívánság* (*ételi kívánság* = 'étvágy'), a *kristály, üveg szabású hígság* ('üvegtest'), illetve az *asszonyi hó* ('havi vérzés') kifejezés.

Párhuzamosan figyelemre méltó a birtokos szerkezetek nagy számban való megjelenése Apáczai szakkifejezései körében – ezek is többször szerepeltek már a fentiekben elemzett példák közt, de érdemes említeni még a *vér keringése* kifejezést (jelenleg *vérkeringés*), amelyet a mai magyar nyelv Apáczainak köszönheti (vö. Keszler 2004: 499) – a magyarban megmaradt szakszavairól és -kifejezéseiről lásd a továbbiakban:

4.3. Apáczai szakkifejezéseinek utóélete.

Külön hangsúlyozni kell a közszavak használatát a szakszavak illetve a szakkifejezések alkotásakor az *Encyclopaedia* elrendezése során. Így az orvostudományi szaknyelv kontextusában a mindennapi *víz* szót Apáczai a 'csarnokvíz' jelentésében használja. Hasonlóan a *menedék* szó a 'pórust' nevezi el (vö. a *bőr apró menedékei* kifejezésben).

A köznyelvi kifejezések mellett gyakori még Apáczainál az erdélyi tájszavak felhasználása a magyar orvosi szakszavainak a feltalálásakor (Keszler 2004: 498). Így az *Encyclopaediájában* párhuzamosan használja az erdélyi *buz* (ma már nem ismert) és a magyar *comb* szót. Hasonlóan a magyar *gyomor* szó mellett megjelenik a *gömböc* (jelenleg 'disznóhólyag' jelentésű) szó is. Más példaként felsorolható még például a *fikarty* (jelenleg *fikarc* 'rost'), a *fuallás* (jelenleg *fuallat* 'szél'), *gyakdos* ('szűr', vö. *gyakdosó fájdalom* 'szűrő fájdalom'), *hurutás* ('köhögés'), illetve *zabarlódás* ('torkosság') szó is (vö. Keszler 2004: 498).

Az eredetiben latin nyelven elrendezett enciklopédia szövegének a magyar nyelvre való fordítása során Apáczainak el kellett neveznie mindazt, aminek eddig nem volt magyar neve. Ezért is állandóan keresnie kellett az egyes szervek stb. legmegfelelőbb elnevezéseit. Eredményeképpen az *Encyclopaediában* több szakszó elnevezi például

ugyanazt a szervet. Így az ‘aorta’ elnevezésére Apáczai a következő kifejezéseket alkotta: *lélek ér, élet ér, nagy élet ér*. Az ‘idegek’ jelentésében pedig a következő szavak szerepelnek az *Encyclopaediában*: *érzőtagok, részetskék, valamint rostotskák*.

4.3. Apáczai szakkifejezéseinek utóélete

Apáczai nevéhez fűződő szakszavak és -kifejezések többsége nem gyökerezett meg a magyar nyelvben. Azonban olyanok is vannak, amelyek kisebb-nagyobb nyelvi változásokkal fennmaradtak a magyarban és napjainkig használjuk – ezek közül például a mai ‘méhlepény’, ‘szemfenék’, ‘szemlencse’, ‘kalapácscsont’, ‘üllőcsont’, ‘dobhártya’, ‘szívárványhártya’, ‘rostacsont’, ‘kapuér’ és ‘vérkeringés’ jelentésű elnevezései vannak (vö.: 3. Táblázat: Apáczainak köszönhető szakszavak).

3. Táblázat: Apáczainak köszönhető orvosi szakszavak

Apáczai	mai elnevezés
<i>lepény</i>	<i>méhlepény</i>
<i>szem feneke</i>	<i>szemfenék</i>
<i>domború kristály lentse</i>	<i>szemlencse</i>
<i>kalapátsotska</i>	<i>kalapácscsont</i>
<i>üllőhöz hasonló tsont</i>	<i>üllőcsont</i>
<i>fül dobja</i>	<i>dobhártya</i>
<i>szívárvány</i>	<i>szívárványhártya</i>
<i>rostás tsont</i>	<i>rostacsont</i>
<i>kapuér</i>	<i>kapuér</i>
<i>vér keringése</i>	<i>vérkeringés</i>

A *Magyar Encyclopaediában* szereplő és a ma használt szakszavak összehasonlításának köszönhetően elmondható, hogy Apáczai által feltalált szakszavak, illetve kifejezések akár az eredeti, akár majdnem az eredeti formájában, azaz kiegészítve vagy átalakítva megmaradt a magyarban (Keszler 2004: 499).

Apáczai Csere János „nagy küzdelmet vívott a magyar tudományos szókincs megeremtéséért”, sajnos manapság az *Encyclopaediája* „a legnehezebb olvasmányok közé tartozik, mégis elismeréssel kell adóznunk ezért a hősi [munkájáért]” (Bán 1959: 22), amit megtett. Ezért is megdöbbentő lehet minden magyar nyelv történetének a kutatójának, hogy olyan fontos művet, mint a *Magyar Encyclopaediát*, úgy tűnik, nem veszik tudomásul az etimológiai szótárak szerkesztői. Így pl. Zaicz Gábor szerkesztésében a Tinta Könyvkiadóban megjelent etimológiai szótárban Apáczai által már a XVII. században használt néhány szónak az első megjelenését 100-140 évvel későbbi időszakra dátumozzák – vö.: 4. Táblázat: Apáczai szakszavai és az etimológiai szótári adatok – példák.

4. Táblázat: Apáczai szakszavai és az etimológiai szótári adatok – példák

címszó	Apáczai	Zaicz G., <i>Etimológiai szótár</i>
<i>lencse</i>	1653	1799
<i>kalapács</i>	1653	1757
<i>üllő</i>	1653	1782

(Zaicz 2013)

5. Összefoglalás

A fenti – főleg anatómiai és fiziológiai példákon végzett – csoportosítás és elemzés, ami ennek a tanulmánynak a célja volt, Apáczai által használt fordítási és fogalomalkotási módok bemutatását szolgálta. Az orvosi szakszavai és -kifejezései egyrészt a latin illetve görög műszavak tükörfordításának a nyelvi eredményei, másrészt a körülírásos, sokszor metaforikus névadásnak köszönhetően jöttek létre, amelynek kiindulópontja a szervek elhelyezkedése, nézete vagy funkciója volt, és amelynek alapjául a magyarban meggyökerezett közsavak szolgáltak. Apáczai Csere János szerepe mind a magyar orvosi szaknyelv, mind a más magyar szaknyelvek megteremtésében (vö.: az *Encyclopaediában* feldolgozott témakörei – 1. 3. Apáczai Csere János és a *Magyar Encyclopaediája*) nagy elismerésre méltó, ezért is meglepő, ahogy Kovátsné Németh Mária írja, „nevét, munkásságát – számos tanulmány ellenére – nem ismerik kellően. (...) A tudósok nem merítették ki a műveiben rejlő lehetőségeket a tudomány további gazdagítása céljából” (Kovátsné Németh 2006: 13).

Bibliográfia

- APÁCZAI CSERE, J. (1977): *Magyar Encyclopaedia*, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- BALÁZS, G. (2009): "Apáczai – anyanyelv – szaknyelv", *Magiszter*, Ősz-tél, 169-176.
- BÁN, I. (1958): *Apáczai Csere János*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EÖRY, V. (szerk.) (2007): *Értelmező szótár+*, Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- FÁBIÁN, P. (1993): *Nyelvművelés*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- FINÁLY, H. (összeállít.) (1884): *A latin nyelv szótára*, Budapest: Franklin Társulat, <http://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi?function=xml&xmlID=cimlap> (2017.04.23).
- KESZLER, B. (2013): "Magyar orvosi nyelv a XVII. században", *Magyar orvosi nyelv*, 2, 95-100.
- KESZLER, B. (2004): "A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv", *Nyelvőr*, 128, 494-501.
- KESZLER, B. (2005): "A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai", *Magyar orvosi nyelv*, 1, 8-40.
- KOVÁTSNÉ NÉMETH, M. (2006): "350 éves a Magyar Encyclopaedia", In: Kovátsné Németh M. (szerk.): *Magyarok a nagyvilágban. 350 éves a Magyar Enciklopédia*, Győr: Magyar Pedagógiai Társaság Győr-Moson-Sopron Megyei Tagozata, 13-21.
- KOVÁTSNÉ NÉMETH, M. (2015): "Az enciklopédikus tudás szerepe az életvezetésben", In: Baska G. és Hegedűs J. (szerk.): *Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére*, Budapest: ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, 38-45, http://mek.oszk.hu/14600/14688/pdf/14688_04.pdf (2017.04.23).
- PUTZ, O. (2009): "Az orvosi nyelv története", *Magyar orvosi nyelv*, 2, 76-80.
- SZIGETI, J. (1977): "Az élő Apáczai Csere János", In: Apáczai Csere J.: *Magyar Encyclopaedia*, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 5-71.
- ZAICZ, G. (2013): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest: Tinta Könyvkiadó.